

A komparatív operátor esete a mondatbevezetővel. Szintaktikai változások a magyar hasonlító mellékmondatokban

Bacskai-Atkari, Julia

Bevezetés¹

A jelen tanulmány célja a magyar hasonlító mellékmondatok² bal perifériájának történeti vizsgálata az Elvek és Paraméterek elméleti keretben, mindenekelőtt arra a kérdésre koncentrálva, hogy milyen diakrón folyamatok állnak a mai szintaktikai szerkezet kialakulásának hátterében, illetve hogy milyen parametrikus eltérések feltételezhetők a mai és a korábbi nyelvállapotok között.

A mai magyarra jellemző konfiguráció az, hogy a hasonlító mellékmondatot a *mint* vezeti be, amelyet követhet egy fonológiai tartalommal rendelkező komparatív operátor (pl. *ahányszor*). Az ómagyar korban azonban ettől eltérő módon a hasonlító mellékmondatokat eleinte és tipikusan nem a *mint*, hanem a *hogy* vezette be, és az operátor fonológiailag üres maradt. Bár a két állapot látszólag gyökeresen különbözik, elemzésemben rámutatok, hogy az utóbbi levezethető az előzőből, amennyiben a mondatbevezető és az operátor fejlődését egymástól elválaszthatatlan folyamatoknak tekintjük, amely változások legfontosabb aspektusai a *mint* mondatbevezető újraértelmezése, valamint az operátor törlését illető változás.

A tanulmány első részében az elméleti hátteret ismertetem, röviden bemutatva a hasonlító mellékmondatok szerkezetét, amelyet a következő részben a törlési jelenségek leírása egészít ki. A harmadik részben a jelen problémakör szempontjából releváns ómagyar és részben középmagyar adatokat fogom

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2011. *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 103–119.

¹ A kutatás az OTKA-78074 projektum támogatásával készült. A tanulmányhoz fűzött hasznos megjegyzéseikért szeretnék köszönetet mondani Kenesei Istvánnak és Kántor Gergelynek, a bolgár adatokért pedig Vasil Aleksandrov Minchevnek. A konferencián elhangzott előadásomhoz kapcsolódó kérdéseikért, megjegyzéseikért É. Kiss Katalint és Dömötör Adrienne-t illeti köszönet.

² A dolgozat során kizárólag az olyan tagmondatos hasonlítás vizsgálatára szorítkozom, amely egyenlőtlenséget fejez ki, mivel a frázisos komparatívok (ahol a mellékmondati CP helyén egy DP áll) vagy az egyenlőséget kifejező tagmondatos komparatívok szintaktikai viselkedése – és történeti fejlődése – lényegesen eltér az itt bemutatandó szerkezetétől.

áttekinteni; végül a negyedik részben bemutatom a saját elemzésemet a parametrikus változásokról.

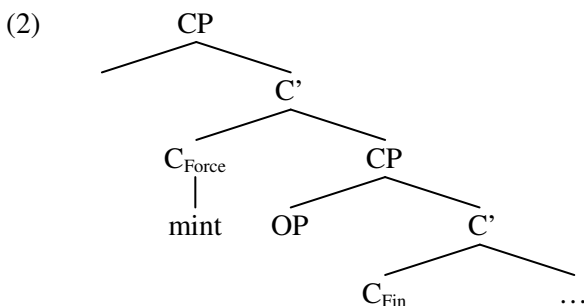
1. A hasonlító szerkezetek felépítése

A hasonlító szerkezetek általános jellemzésével kezdve, tekintsük a következő, mai magyar példát:

- (1) Anna ma többször telefonált Moszkvába, mint ahányszor Miki szokott.

A hasonlító szerkezetek két szemantikai elemet tartalmaznak: ezek a hasonlítás referenciaértéke és standardértéke. A referenciaértéket a főmondat egy QP (kvantoros kifejezés) formájában tartalmazza (ebben az esetben ez a *többször*), a standardértéket pedig maga a hasonlító mellékmondat (ami itt: *mint ahányszor Miki szokott*).

A hasonlító mellékmondat egy CP (Complementiser Phrase 'mondatbevezető kifejezés'), amelyet a mai magyarban a *mint* C fej vezet be (ld. Kenesei 1992): ez a komparatív Force³ megjelenéséért felelős (ld. Rizzi 1999). A *mint* fejű CP alatt van még egy CP, és ennek az alsó CP-nek a specifikálójába mozog fel a komparatív operátor operátormozgatással (Chomsky 1977; Kennedy–Merchant 2000). A szerkezet szemantikusan ábrázolva a következő:

A bal periféria tekintetében Rizzi elemzését követem: eszerint két CP van, a felső a tagmondat illokúciós erejéért (Force) felelős, az alsó pedig a finitségért (Finiteness); a kettő között opcionálisan topik és fókusz frázisok találhatóak (Rizzi 1997: 297):

- (3) [CP [TopP [FocP [TopP [CP]]]]]

³ Rizzi (1997, 1999) „illokúciós erő”-nek (illocutionary Force) nevezi, és beszél deklaratív, interrogatív, relatív stb. Force-ról. Mivel az illokúció fogalmának bevonását terminológiailag nem szerencésnek, hiszen a Rizzi-féle illokúciónak nincs köze az Austin és Searle által bevezetett illokúció fogalmához (ugyanis nem performatív mondat típusokról van szó), a továbbiakban a Rizzi-féle illokúciós erőre csak Force-ként fogok utalni, ahogy az a – főleg angol nyelvű – generatív szakirodalomban bevett.

Amint a (2)-es ábrában látható, a mai magyarban a *mint* a felső C fej pozíciójában generálódik, az operátor pedig az alsó CP specifikálójába mozog (ld. Kántor 2008a); az operátor lehet fonológiai tartalommal rendelkező, ahogy azt a korábbi (1)-es és az alábbi (4)-es példa is mutatja:

(4) Marinak több macskája van, mint **ahány macskája** Péternek van.

2. Parametrikus eltérések a mellékmondatban

Az ómagyar hasonlító szerkezetek leírása előtt vizsgáljuk meg az egyik legfontosabb, a hasonlító szerkezetekre specifikusan jellemző törlési mechanizmust, a Komparatív Törlést (Comparative Deletion, CD), amely a kötelezőségét illetően parametrikus variációt mutat.

A CD egy olyan művelet, amely a mellékmondati QP törléséért felelős [Spec; CP] pozícióban⁴, amennyiben az logikailag identikus a főmondatival (Bácskai-Atkári 2010: 10). Az angol [+CD] nyelv, vagyis olyan nyelv, amelyben ez a mechanizmus kötelező⁵:

(5a) *Ann is more enthusiastic than Peter is enthusiastic.
Anna van több lelkes mint Péter van lelkes
'Anna lelkesebb, mint Péter.'

(5b) Ann is more enthusiastic than Peter is ____.
Anna van több lelkes mint Péter van
'Anna lelkesebb, mint Péter.'

Az (5a) példa rosszulformáltságának az az oka, hogy a mellékmondati QP (*x-much enthusiastic* 'amilyen lelkes', amelyből fonológiailag csak az *enthusiastic* látható) nem mozog fel a [Spec; CP] pozícióba, és így a CD nem tudja törölni; azonban mivel a CD az angolban kötelező, az eredmény nem grammatikus. Az (5b) viszont teljesen elfogadható, hiszen itt mind a mozgatás, mind a törlés megtörténik.

Fontos megemlíteni, hogy bizonyos esetekben a QP egy DP-n (determinánsos kifejezés) belül található; ilyenkor az egész DP felmozog és törlődik, különben DP szigetmegszorítást sértene a mondat (ld. Izvorski 1995: 271; Kántor 2008b: 148–149; magáról a megszorításról ld. Kayne 1983; Ross 1986; Bošković 2005; Grebenyova 2004). Az alábbiak ezt mutatják:

⁴ A jelen tanulmány keretein belül nem lehetséges annak a kifejtése, hogy a CD miért csak a [Spec; CP] pozícióban töröl; lényegében arról van szó, hogy a kötelező operátormozgatás miatt a QP mindenképpen megjelenik ebben a pozícióban, amely minden hasonlító szerkezetben – a bázisgenerált pozícióval ellentétben – közös. Bővebben ld. Bácskai-Atkári (2010).

⁵ A [+CD] vagy [–CD] elnevezések kizárólag deskriptív paraméterek (ebben a tekintetben az SOV, SVO stb. fogalmakhoz hasonlóan). A tényleges mechanizmus működéseinek részleteiről ld. Bácskai-Atkári (2010).

(6a) *Susan has bigger cats than Peter has cats.
 Zsuzsa birtokol nagyobb macskák mint Péter birtokol macskák
 'Zsuzsának nagyobb macskái vannak, mint Péternek.'

(6b) *Susan has bigger cats than Peter has ____ .
 Zsuzsa birtokol nagyobb macskák mint Péter birtokol ____ .
 'Zsuzsának nagyobb macskái vannak, mint Péternek.'

Az angollal szemben a mai magyar [-CD] nyelv, amint az a következőkből is látható (ld. még az (1)-es és (4)-es példákat):

(7a) Anna lelkesebb, mint **amilyen lelkes** Miki.

(7b) Zsuzsának nagyobb macskái vannak, mint **amilyen nagy macskái** Péternek vannak.

Mivel a (7a) és a (7b), az (5) és (6) magyar megfelelői, az operátor törlése nélkül is grammatikusak, megállapítható, hogy a mai magyar egyértelműen [-CD] nyelv, vagyis a CD nem kötelező.

Felmerül a kérdés, hogy hasonló állapot jellemezte-e az ómagyart is. Természetesen a kérdés nyilvánvaló módszertani nehézségekbe ütközik: míg ugyanis egy fonológiai tartalommal rendelkező operátor (szisztematikus) jelenléte valóban azt mutatja, hogy az adott nyelvnek [-CD] beállítása van, addig ez megfordítva nem igaz, hiszen a fonológiai tartalommal rendelkező operátor hiánya lehet opcionális ellipszis eredménye is, nem pedig a [+CD] paraméteré – valamint, feltételezve, hogy a korábbi korokból származó írott szövegekben található mondatok grammatikusak, nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy mi nem volt grammatikus. Azonban, ahogy az majd a negyedik részben kiderül, van lehetőség annak a kimutatására, hogy egy nyelvállapotban [+CD] paraméter volt.

3. Diakrón változás a magyarban – áttekintés

A következőkben rátérek az ómagyar adatokra, és a hasonlító mellékmondatok fejlődésének legfontosabb szakaszait tekintem át. A mellékmondatot eleinte, mint említettem, a *hogy* vezette be. A mellékmondat tartalmazta a negatív *nem* elemet is (Haader 2003a: 515):

(8a) Mert iob hog megfog'dofuā algukmég' v at **hog nē** meghal'l'ōc
 'mert jobb, hogy elfogván áldjuk meg Urat, mint hogy meghaljunk'
 (BécsiK. 25)

(8b) mert emberi elme, mindenkoron kezebb az gonozra, **hog' nem** az iora
 'mert az emberi elme mindig készebb a gonoszra, mint a jóra'
 (BodK. 2r)

Később a *mint* is megjelenhetett a szerkezetben, tipikusan a *hogymint* sorrendben; ez a típus már a kései ómagyar korban is megjelent, azonban jellemzővé a középmagyar korban vált (Haader 2003a: 515, 2003b: 981):

- (9a) maftan kozelben vagyon a'my Idweffeegwnk **honnem mynt** eleeb hyttok
'most közelebb van a mi üdvösségünk, mint előbb hittük'
(ÉrdyK. 3; Haader 2003a: 515 példája)
- (9b) az mentől alsobykban is tob angyal uagon **honnem mynth** az napnak feneben
'a legalsóbban is több angyal van, mint a nap fényében'
(SándK. 1v)

Érdemes megemlíteni, hogy a *hogymint*, *nem* (vagy *sem*) és *mint* fejek fuzionálhattak is (ld. Haader 2003a: 515; Kenesei 1992: 43), amint azt a fenti példákban a *hogymint* és a *nem* szavak *honnem* alakba való fúziója is mutatja.⁶

Később a negatív *nem* elem el is maradhatott, a *hogymint* sorrendet eredményezve (Haader 2003a: 515):

- (10) edesseget erze nagyoban **hogymint** annak elotte
'édességet érze jobban, mint előtte'
(LázK. 140; Haader 2003a: 515 példája)

Ezek tehát a magyar hasonlító mellékmondatok fejlődésének főbb fázisai; az utolsó természetesen az, amikor a mellékmondatot kizárólag a *hogymint* vezeti be:

- (i) *hogymint*
- (ii) *hogymint mint / hogymint mint*
- (iii) *hogymint*
- (iv) *hogymint*

Mielőtt rátérnék a jelenség elemzésére és magyarázatára, tekintsük az 1. ábrában látható táblázatot, amely az ómagyar korpuszból tartalmaz néhány adatot (a *hogymint* szekvenciára ezekben a szövegekben nem találtam példát):

⁶ Ezzel a kérdéssel részletesebben a következő rész foglalkozik.

Kódex	Keletkezési idő	<i>hogy nem</i>	<i>hogy nem mint</i>	<i>mint</i>
Jókai	1372 és 1448 között	3	4	4
Müncheni	1466	3		
Bécsi	1416 és 1450 között	15		1
Birk	1474	2	2	
Weszprémi	1512 körül		7	
Gömöry	1516		1	
Sándor	1518 körül	3	2	1
Pozsonyi	1520	3	1	
Bod	1520 után	4		2
Székelyudvarhelyi	1526-1528		3	

1. ábra: *Néhány adat az ómagyar korpuszból*

Mindenképpen megemlíteném, hogy a fenti táblázat nem fedi le az összes ómagyar adatot, vagyis vannak még más szövegek, amelyek tartalmazhatnak a jelen tanulmány szempontjából releváns fajtájú hasonlító mellékmondatot, míg voltak olyan szövegek, amelyekben egy példa sem volt található. Azonban ami most valójában fontos, az nem igazán az egyes típusokba tartozó előfordulások száma, hanem ezeknek a relatív eloszlása. Mint korábban már említettem, a legelső típus a *hogy nem* volt, amelyet a *hogy nem mint* követett, és csak a legutolsó fázisban szerepel kizárólag a *mint*. Nyilvánvaló, hogy bár az egyes szerkezetek diakrón fejlődése így írható le, ezeknek a tényleges előfordulása nem tükrözi szigorúan a sorrendet. Például a legkorábbi szöveg, a *Jókai-kódex*, mindhárom típust nagyjából azonos arányban tartalmazza, míg a *Bécsi Kódex* szinte kizárólag a legkorábbi *hogy nem* formát használja. Másrészt olyan kései példák is, mint a *Bod-kódex*, még elég nagy arányban tartalmazzák a *hogy nem* típust, annak ellenére, hogy a *mint*-et használó szerkezetre is található bennük példa.

Mindez azért fontos, mert egyértelműen mutatja, hogy a különböző típusú szerkezetek nem szigorú rendben következnek egymás után, valamint – amint az várható volt – jelentős átfedésekkel kell számolni a korszakban; az ómagyar korra tehát (a korai középmagyar korral együtt) számos változás tehető, és ezek tükröződnek abban, hogy a különböző formák egy ideig egyszerre jelennek meg a szövegekben. Ebből az is következik, hogy a változások egyes szakaszai, amelyeket a következő részben szereplő leírás során használok, nem mereven elkülönülő szakaszokként értelmezendők, és inkább csak a változás leírásának egyszerűsítése végett használatosak; a tényleges nyelvhasználatban

azonban ezek a lépések meglehetősen hosszú ideig egymás mellett éltek, és ennek megfelelően a változás korántsem volt ugrásszerű.

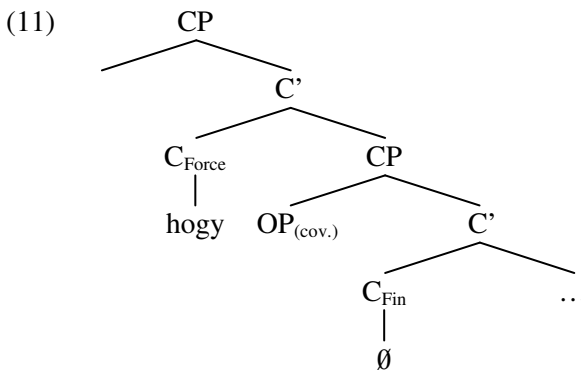
4. Újraértelmezés és parametrikus változás

Térjünk át a hasonlító szerkezetek diakrón változásának elemzésére. Alapvetően két vonatkozásra fogok kitérni: a C fejek státusára, valamint a komparatív operátor törlésére.

4.1. A kiinduló állapot

Mint említettem, a hasonlító mellékmondatot eleinte a *hogy* C_{Force} fej vezette be. Ekkor a komparatív operátor kötelező Komparatív Törlés (CD) alá esett – az ómagyarban így [+CD] volt a parametrikus beállítás.⁷ Másrészt a mellékmondat tartalmazta a *nem* negatív elemet is, amelyet eredetileg valószínűleg a komparatív Force kívánt meg (később a negatív elem eltűnt a szerkezetből, ugyanis a komparatív Force-hoz nem univerzálisan tartozik hozzá a negáció, ld. például a mai magyart).

A két CP vonatkozását illető struktúra alább látható:

Mint látható, a *hogy* egy C fej; történetileg azonban Haader (2003a: 515; 2003c: 263) és Juhász (1991: 479) egy azonos alakú vonatkozó névmásból vezeti le (amely funkcionálisan azonos volt a mai *ahogy* vonatkozó névmással). Bár ez valószínű, közvetlen bizonyíték híján nem kívánom sem alátámasztani, sem megcáfolni a feltevést – mindösszesen csak megemlítem, hogy ez egy lehetséges forrása lehetett a C fejnek. Ami a mi szempontunkból fontosabb, az az, hogy az ómagyar kor kezdetén már mondatbevezető volt, nem pedig vonatkozó névmás. Erre részben az a bizonyíték, hogy a *hogy* képes volt más fejekkel fuzionálni (ld. fentebb a 3. részben) – azaz fej volt és nem frázis. Másrészt a *hogy* a vizsgált korszakban más finit mondatokat is bevezetett: mind a mai értelemben vett *hogy*-kötőszős mondatokat, mind vonatkozó mellékmondatokat (Haader 2003a, 1991; Galambos 1907).

⁷ Arra, hogy ez hogyan bizonyítható, a későbbiekben térek rá; egyelőre a kezdeti konfiguráció leírására szeretnék összpontosítani.

Ez a konfiguráció – vagyis amikor a hasonlító mellékmondatot bevezető C fej más mellékmondatokban is megtalálható – megfigyelhető más nyelvekben is, ily módon az ómagyar felállás nyelvközi viszonylatban nem egyedülálló. A latin nyelvekben például meglehetősen gyakori, így az olaszban vagy a franciában: az olasz *che* vagy a francia *que* nemcsak hasonlító mellékmondatokat, hanem vonatkozó mellékmondatokat és *hogy*-kötőszós mondatokat is bevezet – és mindkettő C_{Force} fej (ld. Rizzi 1997; Rowlett 2007: 147–148). Az általuk bevezetett hasonlító mellékmondatok az alábbiakban láthatók:

- (12) Maria mangia più **che** Paolo.
 Mari eszik több **hogy** Pál
 'Mari többet eszik, mint Pál.'

- (13) Anne est plus fatiguée **que** Marie.
 Anna van több fáradt-Fem. **hogy** Mari
 'Anna fáradtabb, mint Mari.'

Összegezve az eddigieket, a (11)-ben bemutatott elemzést a más nyelvekből származó adatok is erősítik; a tanulmány további részében ezt fogom használni az ómagyar szerkezetek alapjának reprezentálásához.

4.2. A *hogy* és a *hogy nem*

Röviden térjünk ki a negatív elem státusára, bár ez nem képezi a jelen tanulmány központi kérdését. Először is, valamilyen negatív elem jelenléte más nyelvekben is ismeretes (ld. Salvi–Vanelli 2004: 283–285; Seuren 1973: 532–537) – a teljesség igénye nélkül nézzük a következő olasz, és francia példákat⁸:

- (14) Maria mangia più **che non** Paolo.
 Mari eszik több **hogy nem** Pál
 'Mari többet eszik, mint Pál.'

- (15) L'exemple touche plus **que ne** fait la menace.
 a.péld megérint több **hogy nem tesz** a-Fem. fenyegetés
 'A példák jobban megérintenek, mint a fenyegetés.' (Corneille)

Fontos megemlíteni, hogy a negatív elem jelenléte egyáltalán nem tekinthető kötelezőnek, ahogy az a (12) és (14) olasz párból látszik, ahol is az utóbbi csak stílusértékében tér el az előbbitől: formálisabb vagy emelkedettebb. Ezeknek a különbségeknek a tisztázására nem szeretnék kitérni, és ugyancsak nem vállalkozom arra, hogy a *ne* és a tényleges tagadás viszonyát vizsgáljam a

⁸ Hasonló jelenség figyelhető meg egyébként angolban is a Cockney dialektusban, illetve a mellékmondatbeli negatív polaritású elemek engedélyezése tekintetében a standard változatban is, erről ld. Seuren (1973).

modern franciában; itt elegendő annyit megjegyezni, hogy bár a kérdéses elemek tagadó funkciója ma már nem evidens, az eredetüket tekintve mindenképpen annak tekinthetők, amint az ómagyar *hogy nem* is.

A *hogy nem* státusát illetően azonban felmerül még egy fontos kérdés: mégpedig az, hogy a *hogy* és a *nem* elemek fuzionálhattak is, a *hogynem* összetett mondatbevezető fejet hozva létre (ld. Juhász 1991: 489, 494); ezt a folyamatot fonológiai változás is kísérhette, amely a *honnem* alakot adta, amelynek [hon:em] kiejtése eltér az eredetitől:

- (16) ez világjakrol kynneb embornek eerteekoznye **honnem** az menyeyekrol
'az evilágiakról könnyebb az embernek értekeznie, mint a mennyieikről'
(SándK. 1r)

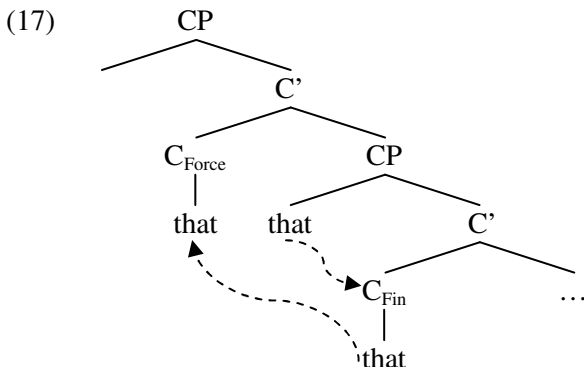
Úgy tűnik tehát, hogy az ómagyarban két C fejjel kell számolnunk, ezek a *hogy* és a *hogynem*. Annak a jelentősége, hogy önmagában lévő C fejként tartjuk fenn a *hogy* kötőszót, világossá válik a későbbi *hogy mint* szekvencia ismeretében, amely a *hogy nem mint* mellett megjelent, és nem tartalmaz negatív elemet. Ez könnyen magyarázható úgy, hogy a *mint* mind a *hogynem*, mind pedig a *hogy nem* által bevezetett szerkezetben szerepelhetett, az utóbbi konfiguráció pedig később *hogy* formára egyszerűsödött, az előbbi pedig teljesen eltűnt. Ha azonban azt feltételeznénk, hogy kizárólag a *hogynem* létezett, akkor ebben az esetben ahhoz a nem túl valószínű megoldáshoz kellene folyamodni, miszerint a *nem* kötött morféma egyszerűen eltűnt a *hogynem mint* szekvencia közepéről.

4.3. A relatív ciklus mint grammatikalizációs folyamat

A kérdéses diakrón változás elemzéséhez szükséges egy grammatikalizációs folyamat, a relatív ciklus bemutatása, amelyről látni fogjuk, hogy kulcsfontosságú szerepe volt az ómagyar hasonlító szerkezetekben megfigyelhető változások elindításában.

A relatív ciklus egy olyan folyamat, ahol egy eredetileg determináns szerepű elem először relatív operátorra válik, később pedig a relatív operátor C fejként értelmeződik újra (Roberts–Roussou 2003: 119, van Gelderen 2009). Ilyen változás történt az angol *that* esetében az óangolban: ez eredetileg determináns volt (ezt a funkciót a mai angolban meglévő D fej is őrzi), de vonatkozó névmási szerepet is kapott. Azonban a [Spec; CP] pozícióba mozgó vonatkozó névmás később a CP részeként értelmeződött, vagyis C fejként. Másképpen: az újraértelmezés központi mozzanata az volt, hogy míg korábban a *that* egy CP-be mozgó, de máshol generált elemként értelmeződött, addig később már a CP-ben generálódóként értelmezték, ami csak úgy lehetséges, ha C fej. A változás egy másik fontos aspektusa az volt, hogy a *that* eleinte C_{Fin} fejként értelmeződött, később azonban C_{Force} fejként értelmezték újra, ahogy arra van Gelderen (2009: 107) rámutatott.

A fent leírt folyamatot sematizálva az alábbi ábra adja meg:

Mint látható, a *that* először az alsó CP specifikálójában helyezkedett el, ezután ennek a CP-nek a fejeként értelmeződött újra, végül pedig a felső CP fejeként generálódott.

4.4. A *mint* megjelenése

A *mint* megjelenése az ómagyar hasonlító szerkezetekben párhuzamos egy, a vonatkozó mellékmondatokban megfigyelhető jelenséggel; ez nem meglepő, hiszen a hasonlító szerkezeteknek gyakran analóg szerkezetük van a vonatkozókkal. Bár a kettő fejlődése, mint a következőkben látni fogjuk, a magyarban minden jel szerint különböző irányból táplálkozott, a létrejövő struktúrák rengeteg hasonló vonást mutatnak, ami a jelen vizsgálat szempontjából lényeges.

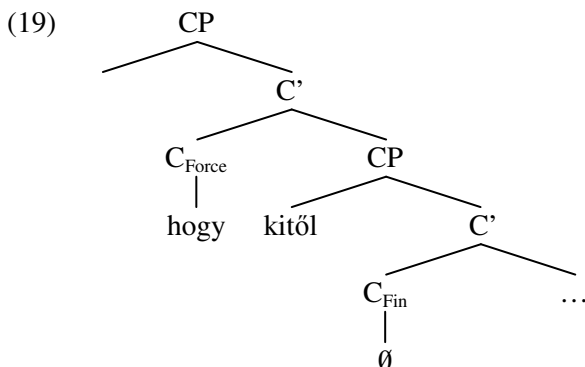
Az ómagyarban, de különösen a középmagyarban a vonatkozó mellékmondatokat gyakran a *hogy* + vonatkozó névmás szekvencia vezetett be (ld. Galambos 1907: 14–18; ld. még Haader 1995; Dömötör 1995) – ez végső soron összetett mondatbevezetővé is válhatott (Juhász 1992: 792; Haader 1995). A szerkezetet az alábbi példa mutatja:

(18) oljáat tezők rajtad hog kytol felz

(SándK. 14v)

Fonológiaiilag nincs különbség a kérdő és a vonatkozó névmás között: a kettő elkülönülése (vagyis: a mai *ki* és *aki*) csak a kései ómagyarban kezdődött meg, és korántsem fejeződött be akkor (Sipos 1991: 398; G. Varga 1992: 524–525; Juhász 1992: 791; Haader 1995).

A mellékmondat bal perifériájának szerkezetét adja az alábbi ábra:

Mint látható, a felső CP feje a *hogy*, míg az alsó CP feje egy \emptyset , specifikálójában pedig egy relatív operátor (pl. *kitől*) található. A jelenség magyarázatára Galambos (1907: 15) feltételezése az volt, hogy a vonatkozó névmás a korban még közelebb állhatott az eredeti névmási szerepéhez, és a *hogy* használata részben az operátorfunkció megerősítése miatt történt, később azonban feleslegesé vált. Másrészt a szerkezet következményességet is kifejez a vonatkozó mellékmondati státusza mellett, vagyis nem pusztán szerkezeti variánsról van szó. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a relatív ciklus első lépése (amikor a determinánst operátorként kezdték el használni) még nem volt messze ettől a korszaktól.

Még fontosabb, hogy analóg szerkezet található a korszak hasonlító mellékmondataiban: a relatív operátorhoz hasonlóan a *mint* komparatív operátor megjelent az alsó [Spec; CP] pozícióban; a korszakban a *mint* valójában vonatkozó névmás volt (ld. Juhász 1991: 480–481) az olyan típusú szerkezetekben, mint az alábbi:

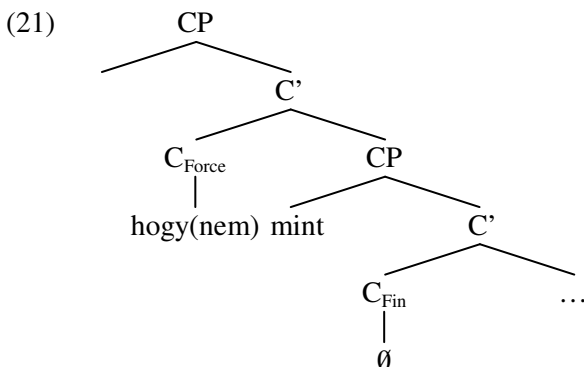
(20) az mentől alsobýkban is tob angýal uagon **honnem mýnth** az napnak feneben

'a legalsóbban is több angyal van, mint a nap fényében'

(SándK. 1v)

A *mint* fonológiailag nem mutatta operátor-jellegét, azonban a korszak relatív operátoraira is igaz (ld. fentebb), hogy fonológiailag egybeestek a kérdő névmásokkal (pl. *ki* 'ki' versus *ki* 'aki'); az tehát, hogy nem látszik a mai funkcióelkülönülés (ahogy pl. a *ki* és az *aki* esetében), és a mellékmondati *mint* operátor nem *amint* alakban szerepel, korántsem kirívó.

A szerkezet alább látható:

A felső C fejet tehát még mindig a *hogy* vagy a *hogynem* tölti ki, az alsó CP feje egy \emptyset ; azonban az alsó CP specifikálójában egy fonológiailag kitöltött operátor, a *mint* található. Ezeknek lehetséges volt a fúziója, ahogy a relatív operátorok esetében is (ld. Juhász 1992: 792; Haader 1995). Meg kell jegyezni, hogy bár a (19) és (21) szerkezetek alapvetően ugyanolyanok, éppen ellentétes irányból fejlődtek, vagyis: a hasonlító szerkezetek esetében először a *hogy* volt jelen a szerkezetben, és az operátor jelent meg később, míg a vonatkozó mellékmondatok esetében eredetileg az operátor volt meg, és a *hogy* csak később illesztődött be (ráadásul végül el is tűnt, ellentétben a *mint*-tel a hasonlító szerkezetekben). Ennek ellenére az alapvető hasonlóság fontos, mivel a létrejövő struktúra szempontjából azonosak; másrészt a hasonlító szerkezet alakulását erősíthette a vonatkozó mellékmondatokkal való analógia.

A *mint* megjelenése lehetséges volt, mivel nem volt más elérhető operátor a hasonlító szerkezetekben; hasonló jelenség figyelhető meg más [+CD] nyelvekben is, amint azt alább az angol a (22a) példában, a német a (22b) és (22c) példában mutatja:

- (22a) John is taller **than what** Mary is.
 János van magasabb mint mi Mari van
 'János magasabb, mint Mari.' (Chomsky 1977: 87, ex. 51a)

- (22b) Die Welt ist mehr, **als was** wir sehen.
 a-Fem. világ van több mint mi mi látunk
 'A világ több, mint amit látunk.'

- (22c) Er ist besser **als wie** du.
 ő-Masc. van jobb mint milyen te
 'Ő jobb, mint te.'

A szerkezetek, mint látható, csak marginálisan elfogadottak, bár bizonyos nyelvváltozatokban teljesen grammatikusak (pl. a (22a) a New

England-i angolban az, ám a standard brit angolban erősen jelöltnek minősül). Ami lényeges, az az, hogy a *than* C fejet és német megfelelőjét (*als*), követheti relatív operátor, mint: *what*, illetve *was* és *wie*. Ugyanez igaz az ómagyar *mint* esetében is (a *hogy* C fejet követte a *mint* operátor, tehát ugyanúgy C_{Force} fej + operátor sorrend van mindhárom nyelvben), egyedül azzal a különbséggel, hogy a kései ómagyarban és a középmagyarban ez korántsem tűnik marginális jelenségnek, amint azt a szövegekben való gyakori előfordulás mutatja.

Ezek az operátorok, köztük az ómagyar *mint*, nem érzékenyek arra, hogy a hasonlító szerkezeteknek milyen altípusában jelennek meg, míg a mai magyarban a komparatív operátorok igen nagy változatosságot mutatnak a hasonlító szerkezet típusától függően (vagy hogy az predikatív, attributív stb.). Az olyan operátorok, mint az ómagyar *mint* vagy az angol *what* olyan proformák, amelyek az egész QP vagy DP helyett állnak, ami egyben azt is jelenti, hogy ezek a QP-k és DP-k nem tartalmaznak lexikális AP-t (melléknemes/határozószós kifejezés) vagy NP-t (főnemes kifejezés) – ez egyébként a mai magyarban lehetséges volna (ehhez ld. a (7)-es példát), amely [-CD] nyelv. Ez nem váratlan, hiszen még a késői ómagyarban sem voltak meg a *milyen/amilyen*, *mekkor/amekkora* vonatkozó névmások (ld. G. Varga 1992: 525), amelyek a mai magyarban a lexikális AP-k vagy NP-k mellett állhatnak.

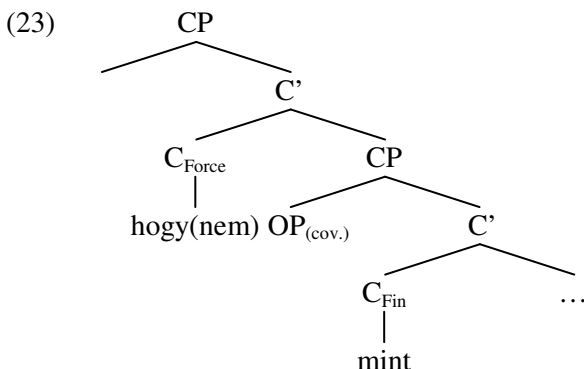
Mivel az ómagyar hasonlító szerkezetekben található *mint* viselkedése korrelál a más [+CD] nyelvekben található komparatív operátorokéval, ésszerűnek látszik az a feltételezés, miszerint eredetileg az ómagyar is [+CD] nyelv volt, és csak későbbi változások okozták a mai [-CD] beállítást.

4.5. A *mint* újraértelmezése

A következő lépés a *mint* fejlődésében lényegében a relatív ciklus második lépése, vagyis amikor egy operátor C fejként értelmeződik újra. Ily módon az eredetileg operátor szerepű *mint* egy a C_{Fin} fejben generálódó elemként kezdett értelmeződni, míg a C_{Force} fej továbbra is tartalmazta a *hogy(nem)* mondatbevezetőt.

Tény, hogy a legtöbb esetben lehetetlen meghatározni, hogy egy adott *hogy nem mint* példában a *mint* C fej volt, vagy még operátor; azonban egy nagyobb korpuszt tekintve bizonyítható, hogy a változás valóban lezajlott a középmagyar kor során. Először is, a *mint* a korszak más relatív operátoraitól eltérően érzéketlen a főmondatbeli utalószó választására (Juhász 1992: 799), holott operátorként ennek megfelelő változásokat kellett volna mutatnia (vagyis nem állhatott volna az *amilyen*, *ahányszor*, *amekkora*, *olyan* stb. utalószavak után egyaránt a *mint*). Másrészt morfológiailag nem fejlődött tipikus operátorrá, szemben a vonatkozó névmásokkal, amelyek a felszíni alakjukat tekintve kezdtek elkülönülni a kérdő névmásoktól – például különbség mutatkozik a *ki* és az *aki* esetében. Mindez azt mutatja, hogy a *mint* már nem vonatkozó névmás volt, hanem C fej, és így természetesen a fenti változások egyikét sem mutatta.

A szerkezet tehát a következő volt:

Mint látható, mindkét C fejen volt fonológiai tartalommal rendelkező elem, a felsőben a *hogy(nem)*, míg az alsóban a *mint*. Ebben a fázisban az alsó CP specifikálóját csak fonológiai tartalommal nem rendelkező operátort tartalmazhatott, ami nem váratlan, hiszen akkor a Doubly Filled Complementiser Filter megsértése állt volna fenn.

4.6. Újraértelmezés a két C fej viszonyában

Az utolsó lépés az, amikor a *mint* C_{Force} fejjé válik: ez a folyamat azt jelentette, hogy *mint* C_{Fin} fej C_{Force} fejként kezdett el értelmeződni, és párhuzamosan zajlott a *hogy* eltűnésével. Egyrészt az, hogy a *mint* olyan fejként értelmeződött, amely a komparatív illokúcióért volt felelős, megkívánta azt is, hogy az ennek megfelelő pozícióban generálódjon, vagyis ily módon szerkezeti változást indukált, és előidézte a *hogy* eltűnését. Másrészt a *hogy* eltűnése a szerkezetből lehetővé tette a *mint* számára a felső C fej elfoglalását.

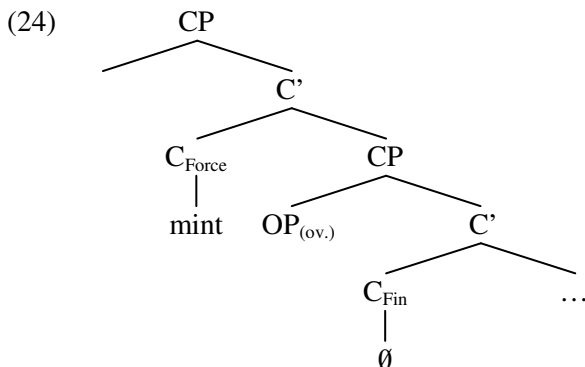
Azzal, hogy a *mint* a felső C fejen jelent meg, újra lehetővé vált a komparatív operátor számára az alsó CP specifikálójában való megjelenés, ami valójában hasonló a relatív ciklus első lépéséhez. Ezúttal azonban az operátorok vonatkozó névmások voltak (mint az *amennyi*, *ahányszor*, *amilyen* stb.), ami betudható a vonatkozó mellékmondatokkal való analógiának. Ezek az operátorok megengedik egy lexikális AP vagy NP együttes megjelenését, és a nyelv ilyenformán már nem [+CD] beállítású.⁹

Érdekes módon ezeknek a komparatív operátoroknak a *mint*-tel való együttes használata Galambos (1907) leírása szerint a nyelv művelők, így pl. Simonyi Zsigmond számára is kifogásolt jelenség volt, mégpedig azért, mert a

⁹ A jelen tanulmány keretein belül nem lehetséges annak a parametrikus beállításnak a levezetése, amely megmutatja, hogy melyik nyelv [+CD] és melyik [-CD]. Feltételezésem szerint elsősorban morfológiai különbségről van szó: amelyik nyelvben van lexikális NP-vel vagy AP-vel kombinálható komparatív operátor, az [-CD]-s, amelyikben ilyen nincs (akár azért, mert semmilyen operátor nincs, akár azért, mert csak az egész DP vagy QP helyett álló, lényegében invariáns proforma elérhető), ott [+CD] lesz a beállítás. Bár ez deskriptív módon igaz, a valódi kérdés az volna, hogy ez miért van így – ennek bizonyítása azonban túlmutat a jelenlegi vizsgálat keretein.

mint mellett megjelenő operátort feleslegesnek tartották. Azonban a C fej és egy operátor együttes jelenléte ebben az esetben csak egy diakrón változás megismétlődése, amely változás egyébként a *mint* hasonlító mellékmondatokat bevezető C fejjé alakulásához vezetett.

A végső állapotbeli szerkezet alább látható:

A mai állapotot mutató (23)-as ábrán látszik, hogy a *mint* a felső C fejen helyezkedik el, az alsó CP-nek egy \emptyset mondatbevezető a feje, a specifikálójában pedig megjelenhet egy fonológiai tartalommal rendelkező operátor.

Összegzés

A jelen kutatás célja a magyar hasonlító mellékmondatok fejlődésének vizsgálata volt, különös tekintettel a mondatbevezető(k)re és az operátorra. Mint bemutattam, a mondatbevezető és az operátor története egymástól elválaszthatatlan folyamatok, olyannyira, hogy a mai C fej az első fonológiai tartalommal rendelkező operátorból származik. Az egyik legfontosabb felismerés az volt, hogy a változások elemezhetők a relatív ciklus mentén, amelynek révén a *mint* mondatbevezetőként értelmeződött újra. Másrészt magának az operátornak a megjelenése szorosan kapcsolódik a vonatkozó mellékmondatokban lezajló folyamatokhoz, hiszen a hasonlító szerkezetekben végbement változások számos lépése a vonatkozó mellékmondatokkal való analógiának tulajdonítható. Végül, de nem utolsósorban, az operátor törlését illetően egy parametrikus beállításnak is meg kellett változnia: a kezdeti [+CD] paramétert felváltotta a [-CD].

Figyelembe véve mindezeket a szempontokat, bár a felszíni forma tekintetében az ómagyar hasonlító szerkezet jelentősen különbözik a mai magyarétól, látható, hogy az utóbbi közvetlenül származtatható az előbbiből.

Hivatkozások

- Bácskai-Atkári Júlia 2010. Parametric Variation and Comparative Deletion. *The Even Yearbook* 9: 1–21.
- Bošković, Željko 2005. On the Locality of Left Branch Extraction and the Structure of NP. *Studia Linguistica* 59 (1): 1–45.
- Chomsky, Noam 1977. On WH-movement. In: Culicover, Peter W. et al. (eds.): *Formal Syntax*. Academic Press. New York. 71–132.
- Dömötör Adrienne 1995. Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.: A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 666–693.
- Galambos Dezső 1907. *Tanulmányok a magyar relativum mondattanáról*. Athenaeum. Budapest.
- Grebenyova, Lydia 2004. Sluicing and Left-Branch Extraction out of Islands. In: Vineeta Chand et al. (eds.): *WCCFL 23: The Proceedings of the 23rd West Coast Conference on Formal Linguistics*. Cascadilla Press. Somerville, Mass. 164–172.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.: A kései ómagyar kor: Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 455–569.
- Haader Lea 1991. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 728–741.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.: A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506–665.
- Haader Lea 2003a. Az ómagyar kor: Mondattörténet: Az összetett mondat. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 500–560.
- Haader Lea 2003b. A középmagyar kor: Mondattörténet: Az összetett mondat. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 677–690.
- Haader Lea 2003c. Az ősmagyar kor: Mondattörténet: Az összetett mondat. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 260–267.
- Izvorski, Roumyana 1995. A Solution to the Subcomparative Paradox. In: Jose Camacho et al. (eds.): *WCCFL 14: The Proceedings of the 14th West Coast Conference on Formal Linguistics*, CSLI Publications. Stanford. 203–219.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 476–500.

- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1.: A kései ómagyar kor: Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 772–814.
- Kántor Gergely 2008a. On Hungarian Relative Operators. *The Even Yearbook* 8: 1–12.
- Kántor Gergely 2008b. Komparatív korrelatív szerkezetek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 105: 134–163.
- Kayne, Richard 1983. Connectedness. *Linguistic Inquiry* 14: 223–250.
- Kenesei István 1992. On Hungarian Complementizers. In: Kenesei István–Pléh Csaba (szerk.): *Approaches to Hungarian 4*. JATE. Szeged. 37–50.
- Kennedy, Christopher–Jason Merchant 2000. Attributive Comparative Deletion. *Natural Language & Linguistic Theory* 18: 89–146.
- Rizzi, Luigi 1997. The Fine Structure of the Left Periphery. In: Haegeman, Liliane (ed.) *Elements of Grammar*. Kluwer. Dordrecht. 281–337.
- Rizzi, Luigi 1999. *On the Position “Int(errogative)” in the Left Periphery of the Clause*. <http://www.ciscl.unisi.it/persona/rizzi.htm>.
- Roberts, Ian–Anna Roussou 2003. *Syntactic Change: A Minimalist Approach to Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Ross, John Robert 1986. *Infinite syntax*. Ablex Publishing. Norwood.
- Rowlett, Paul 2007. *The Syntax of French*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Salvi, Giampaolo–Laura Vanelli 2004. *Nuova grammatica italiana*. il Mulino. Bologna.
- Seuren, Pieter 1973 The Comparative. In: Kiefer, Ferenc–Nicolas Ruwet (eds.) *Generative Grammar in Europe*. D. Reidel. Dordrecht. 528–564.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 353–400.
- van Gelderen, Elly 2009. Renewal in the Left Periphery: Economy and the Complementiser Layer. *Transactions of the Philological Society* 107 (2): 131–195.

Bácskai-Atkári Júlia
MTA Nyelvtudományi Intézet
bajulia@nytud.hu